

Vana kirjakeel seob meeli ja hingi

Valve-Liivi Kingisepp 90

Foto: Külli Prillop

11. novembril tähistab juubelit vana kirja-keele uurija, Tartu Ülikooli emeriitdotsent Valve-Liivi Kingisepp. Keele ja Kirjanduse palvel vastas ta mõnele oma elutööd ja eesti raamatu aastat puudutavale küsimusele.

Kuidas jõudsite kirjakeele ajaloo uurimise juurde ja mida see uurimisvaldkond on Teile andnud?

Eesti kirjakeele ajalugu pakkus mulle huvi juba üliõpilaspäevil, kui olin kitsa-

maks erialaks valinud eesti keele. Minu jaoks oli tähtis, et uurimisaines ei seostuks nõukogude ajaga. Esimesel kursusel koostas in lühiuurimuse „Alg-Kalevipoja” määrsõnadest, kolmanda kursuse töö oli „Fraseoloogia J. W. Jannseni „Perno Postimehes”” ja neljanda kursuse eriseminaritööks valisin Heinrich Gösekeni grammatika sõnavara. Kahtlemata väga julge otsus, sest Gösekeni teoses „Manuctio ad Linguam Oesthonicam” (1660) on eesti keele kirjeldused saksakeelsed, sekka ladina keelt. Teema valikut võimaldas mu mõningane saksa keele oskus, mis hakkas kujunema, kui naabertalus sõjapõgenikuna varju leidnud Tallinna kooliõpetaja andis kohalikele lastele saksa keele tunde. Haapsalu I keskkoolis õppides oli mul samuti võõrkeeleks saksa keel. Aine meeldis ja õpetajate asjatundlikkus võlus. Õppisin ühe aasta ka ladina keelt. Ülikoolis õpetas meie rühmale saksa keelt särav Liilian Otsmaa, ladina keelt erudiit Karl Reitav. Tänu headelt õpetajatelt omandatud keeleoskusele julgesin võõrkeelse grammatika sõnavara uurima asuda.

Lääne-eestlasena pakkus mulle huvi Gösekeni suhtumine läänemurdesse. Ta arvas, et Läänemaal kõneldakse kõige puhtamat eesti keelt. Naljaga pooleks võiksin öelda, et valisin uuritavaks Heinrich Gösekeni kolkapatriotismist lähtuvalt.

Uurimuse koostamine ei olnud aga sugugi lihtne. Juba teksti väljalugemine tekitas siin-seal küsimusi, rääkimata kogutud sõnamaterjali analüüsist. Ei mäleta enam täpselt, mida ma registreeritud sõnadega pidin tegema, aga hädas ma olin ja juhendajat oma muredega tülitasin. Kogu eluks on meelde jäänud juhendaja Aino Valmeti konsultatsioonis lausunud sõnad „Mõtelge veel! Mõtelge veel!”. Küllap ma

siis mõtlesingi, sest eriseminaritöö eest sain kõrge hinde. Kuidas jäi Heinrich Gösekeni looming mu uurimisaineks järgnevas elus, sellest olen Külli Habichtile pikemalt pajatanud Sirbi intervjuus.¹

Tõsise sammu vanade tekstide analüüsis ja mõistmisel tegin Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri vanemlaborandina. 1966. aasta sügisel, mil eesti keele kateeder pääses taas oma tööruumidesse pärast peahoone laastavat tulekahju 1965. aasta 21. detsembri ööl, asuti professor Arnold Kase ja Huno Rätsepa juhtimisel looma uut kirjakeele sõnavara kartoteeki, sest varasem, Jaan Jõgeveri ja Andrus Saareste initsiatiivil kogutud kirjakeele sõnavara valikkogu umbes 100 000 sedeliga oli tules hävinud. Uue kogu loomisel oli eesmärk koostada autentne alusmaterjal eesti leksikograafias puuduva sõnaraamatu tüübi – vana kirjakeele sõnaraamatu tarvis. Uuendusena otsustati loobuda senise valikkogu põhimõttest ja registreerida vanade keelemälestiste kõigi sõnade kõik kasutusjuhud, et saadud materjal võimaldaks ka statistilist analüüsi. Teine uuendus puudutas vormistust: lihtsedelite asemel võeti kasutusele perfokaardid, mulgustusega tugevad sälksedelid, kuhu kirjutati märksõna ja kleebiti näitelause, just nimelt kleebiti. Kateedri abijõud, laborandid, pidid muretsema vajalikud töövahendid. Tegime kolleeg Jaak Peeboga ülikooli trükikojas registreerimisele tuleva keelemälestise igast leheküljest vajaliku arvu koopiaid, kust sõnavara registreerija löikas märksõna illustreeriva näitelause välja ja kleepis perfokaardile, lisades kohaviida. Nii välditi näitelausete ümberkirjutamisel tekkivaid vigu ja ebatäpsusi.

Vana kirjakeele sõnavara registreerimist alustati Heinrich Stahli „Hand- und Haussbuch'ist“ (1632–1638) kui vanimast

terviklikust põhjaeestikeelsest trükitud raamatust. Jätkati Georg Mülleri jutluste, Stahli grammatika ja „Leyen Spiegeli“, Heinrich Gösekeni, Johannes Gutsblaffi ja Johann Hornungi grammatikaga. Tööd hakkasid tegema enamasti teise kursuse kirjanduseriala üliõpilased oma kahe-nädalase leksikograafiapraktika käigus, arvestusega, et iga üliõpilane loovutab umbes 1000 sõnasedelit. Esimestel aastatel varuti praktika jaoks eraldi õpperuum peahoones, kus juhendav õppejõud oli kohal ja konsulteeris vajadusel töö tegijaid. Hiljem asendus see kodutööga, loovutatud materjali kontrollis ja hindas arvestusena õppejõud. Olin aastaid üks praktika juhendajaist ja materjali hindajaist.

Meenutan koostööd tookordsete tudengitega väga sooja südame ja tänuga loovutatud praktikatööde eest, millel mõnevõrra iga tegija oma nägu, aga mis ühtekokku moodustasid uuendatud kujul eesti kirjakeele sõnavara kartoteegi, panid aluse sõnaraamatu koostamise tööle, pakkusid infot sõnade esmaesinemise kohta kirjakeeles. Vaevalt see töö tudengeile lõbus ajaveetmisviis oli, aga erksalt on mees mõne eesti praeguse kultuurielu tipu, nagu Jaan Unduski, Kajar Pruuli, Enn Lillemetsa, Piret Viirese jt Heinrich Stahli „Leyen Spiegeli“ sõnavara laitmatud registreeringud.

Lootusrikkalt alanud käsitsitööd jätkati eesti keele kateedris üle kahekümne aasta, vaheldusid tudengid, juhendavad õppejõud ja kartoteeki täiendanud ning korrastanud koosseisulised töötajad, nagu Siiri Ombler, Urve Pirso jt, kuni eesti leksikograafias algas arvutiajastu. Vana kirjakeele kartoteeki ligikaudu poole miljoni perfokaardiga säilitatakse unikaalse kultuurimälestisena samades massiivsetes kappides Tartu Ülikooli (TÜ) eesti ja üldkeeleteaduse instituudiga samas majas, Jakobi 2 õppehoone keldris. Materjal on

¹ K. Habicht, „Göseken on tulnud minu juurde kolmel korral.“ – Sirp 10. XII 2010, lk 8.

allikate kaup alfabeetiliselt järjestatud ja uurijatele kättesaadav.

1969. aastal sai eesti keele kateeder üle hulga aja statsionaarse aspirantuurikoha. Kolleegid soovitasid mul teaduslikku kraadi taotleda. Juhan Peegli ettepanekul valisin uurimisteemaks Otto Wilhelm Masingu Marahwa Näddala-Lehhe sõnavara. Minu juhendajaks sai professor Arnold Kask, kes oli eelnevalt Masingu sõnavara analüüsinud, aga end selleks ajaks uute uurimisteemadega sidunud. Sain kingituseks ta väikese sedelkartoteegi, tundsin õnnestavat usaldust ja kohustust tööd jätkata. Kandidaadiväitekirja kaitseksin 1981. aastal tookordse tobeda nõude kohaselt venekeelsena.

Uued tuuled

1995. aastal valiti TÜ eesti keele õppetooli juhatajaks professor Mati Erelt. Ta oli pikalt ja produktiivselt tegutsenud keeleuurijana Eesti Keele Instituudis (kuni 1993. aastani Keele ja Kirjanduse Instituudis) ning värskest lõpetanud töö Helsingi ülikooli külalisprofessorina. Uues ametis pidas ta tähtsaks ülikoolis tehtavat teadustööd ning samas valdkonnas tegutsevate õppejõudude ja kraadiõppurite koondumist uurimisgruppideks. Kiitus ja tänu talle!

Eesti kirjakeele ajaloo ja sõnavara uurimine oli kõigi seniste eesti keele professooride huviorbiidis olnud professuuri loomisest peale, alates Jaan Jõgeverist, jätkates Andrus Saareste, Arnold Kase ja Huno Rätsepaga, kes palju muu kõrval algatas kirjakeele ajaloo päevade traditsiooni aulakoosolekuga „350 aastat eesti grammatika-kirjandust” (1987). 1994. aasta sügisel korraldasime juba rahvusvahelise konverentsi „Läänemere areaali rahvaste kirjakeelte algusajad”. Tundes eesti keele kateedri traditsioonilisi uurimissuundi, kutsus Mati Erelt 1995. aasta septembris neli töötajat õppetooli tagaruumi ja teatas, et võiksime

koonduda eesti kirjakeele ajalugu uurivaks töörühmaks, mõelda tekstikorpuse loomisele ja taotleda raha selle tegevuse finantseerimiseks. Kutsutud olid dotsent Jaak Peebo, Külli Habicht doktorandina ja Epp Toomsalu perspektiivse noore uurijana. Minule usaldas ta rühmajuhi kohustused.

See oli saatuslikult oluline otsus, sest eesti keeleteadusse oli jõudnud arvuti-ajastu² ja meie pidime alustama päris uelt lehelt: hakkama arvuti abil uurima vana kirjakeelt, digiteerima tekste, looma korpust ning koostama rahataotlusi töövahendite, arvutite ja muu vajaliku hankimiseks. Seda kõike õppetöökoormuse ja mitme ühiskondliku ülesande kõrvalt.

Jaaku tundsin vaimuka kolleegina pikki aastaid, teadsin ta uurimusi ja huvi lõunaeestilise kirjasõna ajaloo vastu. Ta luges ka lõunaeesti kirjakeele erikursust eesti keele eriharu üliõpilastele. Tundsin rõõmu ja kindlustunnet uute ülesannete kavandamisest ja teoks tegemisest koos kolleegiga, kellega mõistsime teineteist poolelt sõnalt. Küllit õppisin tundma ja kõrgelt hindama, kui ta oli üliõpilane ja tegutses keeleringis. Ta oli kaitsnud magistrikraadi väga põhjaliku uurimusega „*us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles” (1995) ja jõudnud doktorantuuri. Minu silmis oli temast kasvanud süvitsi minev tark ja usaldusväärne arvutioskustega keeleteadlane, parim kaaslane edaspidiseks uurimistööks. Veendusin selles pidevalt.

Eppu ma ei õpetanud ega tundnud, töötasin ta ülikooliõpingute ajal Oulu ülikoolis. Teadsin vaid, et ta oli kevaldel Jaagu juhendusel kaitsnud Johann Christoph Clare käsikirjalisest sõnaraama-

² Vt H. Õim, Lingvistilised korpused keeleuurimises. – Keel ja Kirjandus 1991, nr 5, lk 257–265; T. Hennoste, K. Muischnek, H. Potter, T. Roosmaa, Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpus: ülevaade tehtust ja probleemidest. – Keel ja Kirjandus 1993, nr 10, lk 587–600.

tust diplomitöö, milles rakendas Helsingi ülikoolis vahetusüliõpilasena omandatud arvutitöö teadmisi. Lootsin ta võimeid rühmatöös loovalt rakendada. Nii läkski. Epp osutus osavaks elektroonilise teksti loojaks, leidlike ideedega kaastööliseks ja rühma arvutitöö juhiks. Kahjuks jäi meie heade tulemustega koostöö lühikeseks, sest perekondlikel põhjustel vahetas ta elukohta, siirdus Tallinna ja ühistöö katkes pärast esimest sõnastikku.

Niisiis oli saatus mind 1995. aasta sügisel Mati käe läbi ühistööks liitnud kolme väga andeka inimesega, pannes mind ühtlasi vastutavaks rühmatöö kava ja töötingimuste loomise eest. Ma pole administreeriva meelelaadiga inimene, põlgan bürokraatiat, kuigi aeg-ajalt tuleb selle nõudeid täita. Mulle meeldib mõelda ja tegutseda koos kaaslastega, empaatiatunne pole mulle võõras.

Iga algus on raske, aga väga-väga põnev ja tegudele innustav. Võtsin uut kohustust 60. eluaasta künnisel tõsiselt, lausa entusiastlikult. Püüdsin endale selgeks teha, mis mured meid ees ootavad, mis oskused rühmaaslastel on ja mis ülesanded isikuti kõige paremini sobivad, mida kaaslastel teha tahavad. Teadsin, et ühistööks on vaja selget eesmärki, aja- ja töökava. Tuli luua sobivad tingimused ja hoida üleval loovat töömeeleolu. Tundsin iga närvi-rakuga, et heade kaaslaste mõtted liikusid samas rütmis. Olime ühisel teelahkmel.

Leppisime kokku, et vana kirjakeele korpust (VAKK-i) alustame alguste algusest – esimestest eestikeelsetest tekstidest, pärisnimed jätame kõrvale, ning lõpetame jõukohaselt XVI sajandiga. Soovisime koostada saadud materjali põhjal pilootprojektina vana kirjakeele sõnastiku (VAKS-i) esimese variandi.

Teadsime, et soome kolleegid olid vana kirjakeele sõnaraamatu koostamisel sedelkartoteekidelt üle läinud arvutileksiko-

graafiale. Uurisime, kuidas see protsess neil kulges. 1995. aasta oktoobri lõpus käisime head nõu küsimas ja saamas Helsingis Kodumaa Keelte Uurimiskeskuses (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus) ja ülikoolis. Keerukad viisatatlused toorkordses Eestis said kiire lahenduse tänu Soome Instituudi töötajale Peep Ehasalule, kes korraldas vilunult ka meie transpordi ja majutuse, sidus sõbrasuhted imelise kultuuriinimese Kirsti Mannineniga tema kodus, toetas kõiges. Ka Epp aitas. Meid kostitasid lahkelt Helsingi ülikoolis toorkord tegutsenud eesti keele õppejõud Reet Kasik ja Helle Metslang.

Soomes-käik oli nii kasulik ja võluv, et sellest tahan siinkohal pikemalt pajatada. 24. oktoobril alustasime Helsingis tõsise tööga. Meid võttis Kodumaa Keelte Uurimiskeskuses vastu osakonnajuhataja Maija Länsimäki, tutvusime vana kirjakeele sõnaraamatu koostaja Riitta Palkki ja korpuste juhi Liisa Nuutilaga, kuulasime, vaatasime, kuidas nemad on oma tööd teinud. Saime neilt palju kasulikku teada, vastuseid küsimustele, mis meid konkreetselt huvitasid: sõnaartikli ülesehitus arvutis, ortograafia, tähendusseletused, illustreeriv aines jpm.

Helsingi ülikoolis saime õpetust professor Silva Kiurult. Ta näitas, kuidas saab korpust kasutada mõne vana kirjakeele üksikküsimuse, näiteks vormide *onkos*, *onkös* variantide uurimiseks. Järgnes professori lustakas vastuvõtt kodus tema paljude soome piibliraamatute eri väljaannete seltsis.

Teisel päeval osalesime Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse töötajatele mõeldud seminaris. Mainin peetud ettekandeid näitamaks, missugused küsimused olid neile siis ja meile kohe avanevas tulevikus päevakorral: „Uued seadmed ja tarkvara“, „Üldist struktureeritud tekstist“, „Põhisõnastiku struktureeritud salvestamine“,

„WordPerfecti salvestamise probleemid”, „Kogemusi struktureeritud tekstiga”, „Korpused sõnastikutöös”.

Kuulsime palju uut, mis mõjus meile tookord nagu tulevikumuusika, sest meil polnud veel vajalikke töövahendeid – ei arvuteid, printerit, tööruumigi, rääkimata analüüsivatatest tekstidest, mida digiteerida, täpsest bibliograafiast ja muust. Saime oma plaanidele finantside hankimiseks tugeva toetuse Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse juhilt Pauli Saukkoselt ning kaasa rohkesti teemakohast kirjandust ja palju häid nõuandeid vana kirjakeele uurimiseks. Soomlaste erakordselt soe vastuvõtt julgustas uutele tegudele. Kutsusime soome vana kirjakeele sõnaraamatu tegijaid ühisseminarile, vana kirjakeele päevale Tartusse. Järgnes meie vastukülaskäik soomlaste vana kirjakeele päevadele. Sigines aastaid kestnud südamlilik ja toetav teadussuhtlus, mis kajastus ka soome kolleegide artiklikogumikus.³

Pärast Soomes-käiku läkski lahti innukas rühmatöö. Epp osutus nutikaks nooreks uurijaks, arvuti rakendajaks, keda nõustas matemaatik Rene Prillop. Esi-alku saime kasutada kateedri tagaruumis üht vana arvutit, läkitasime rahataotluspalvekirju Euroopa fondidesse. See tegevus jäi enamasti tulemusteta, aga kulutas väga palju aega ja energiat. Aasta lõpuks õnnestus tööruumiks saada pool peahoone auditooriumist 127, mida jagasime õigekeelsuse õppejõududega. Kolisime sinna üliõpilaste abiga vana kirjakeele sedelkartoteegi massiivsed kapid, mis tekitasid vajaliku eraldatuse, ja Saareste aegadest pärit suure musta koosolekulaua. Vajalikud töölaud ja arvutid saime hiljem, kui viimaks rahuldati meie korduvad

rahataotlused programmi „Keel ja rahvuskultuur” vahenditest.

Elavat mõtlemist ja arutlusi oli palju. Esimene uurimisaines – XIII–XVI sajandi tekstide ja tekstikatkendite keel – oli väga keerukas. Tekstide koostajad ei olnud eestlased, nende kirjapanekute ortograafia varieerus, üht häälikut võidi kirjutada väga erineval viisil. Lisaks kasutati neis tekstides tähemärke, mida tänapäeval tarvitusel pole. Lõime ortograafia ühtlustamise põhimõtted, viisime vanade tekstide tähed vastavusse arvuti võimalustega, koostasime 16 allika digiteerimisega esimese vana kirjakeele korpuse VAKK aluse ja selle põhjal sõnastiku. Viimase koostamisel oli eriti oluline eri sõnade koondamine sobiva märksõna alla, samuti sagedusandmed kõigis allikates kokku, tähenduse seletus, vormiinfo. Pingelise ühistöö tulemusena valmis uurimus „Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik” (1997). Mida see esimene pääsuke eesti ajaloolises leksikograafias keeleüldsusele pakub, sellest kirjutasime ühisartiklis Huno Rätsepa 70. sünnipäeva puhuses pühendusteoses.⁴

Ülikool on õnnelik asutus ses mõtteski, et uusi vajalikke uurijaid koolitame ise, uurimistöösse rakenduvad oma üliõpilased. Nii liitusid uurimisrühmaga üliõpilane Külli Prillop (Eilsen) – tema on arvutitöö ideoloog praeguseni –, Maarika Keldt, Urve Pirso, Helina Tennasilm, Kristel Ress (Kikas), Kadri Köpp, Laura Merirand, Reet Klettenberg, Pille Penjam, Urve Viitkar, Argo Mund jt.

Uurimisjärjega jõudsimme XVII sajandisse. Valmisid Georg Mülleri jutluste sõnastik, Joachim Rossihniuse kiriku-

³ Vt M. Punttila, R. Jussila, H. Suni (toim), *Piipiaikielestä kirjakeleksi*. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2000.

⁴ V-L. Kingisepp, E. Ehasalu, K. Habicht, J. Peebo, Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld, Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 67–100.

manuaalide leksika ülevaade ja töö jätkus Heinrich Stahli tekstide sõnastiku loomise-ga. Autorid Külli Habicht, Pille Penjam ja Külli Prillop said sajandi raamatuks tituleeritud teose valmis 2015. aastal, pühendusega mu 80. sünnipäevaks. Olin ühtlasi selle raamatu toimetaja. Mu ligi kolm aastakümnet kestnud side Heinrich Stahli loominguga oli õnnelikult lõpule jõudnud – nagu Rein Veidemann sõnastas „See kaliväginne tegemine sai üheks raamatuks” (Postimees 12. XI 2015) – tänu uurimisrühma liikmete ennastalgavale pühendumisele, asjatundlikkusele ja hoolivusele. Sellistel eluhetkedel kiidan alandliku tänuga Loojat ja kõiki enda ümber: peret, kolleege ja sõpru.

Vana kirjakeele uurimisrühma tegevusest olen kirjutanud üksi ja koos kaaslastega. Ilmunud on ka arvustusi. Ühistööna valminud kaheksa raamatut kõnelevad enda eest, samuti vana kirjakeele korpus, vanade sõnade veebiandmebaas, koduleht ja muu.

Peale autorisõnastike koostamise harkasin kohe rühmatöö alguses välja selgitama silmapaistva fennougristi Julius Mägiste teeneid eesti vana kirjakeele uurimisel. Suurt avastamisrõõmu pakkus tema käsikirjaline pärand, mis on hoiul Helsingis Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse arhiivis. Valmis artikkel „Julius Mägiste elutöö ühest tahust”⁵ Teine artikkel Mägiste vana kirjakeele alasest uurimistööst ilmus osana väärika keelemehe 100. sünniaastapäevaks välja antud raamatust „Julius Mägiste 100”.⁶ See väljaanne sisaldas Mägiste seni käsikirjas säilinud mahukat uurimust eesti

vana kirjakeele muutumatutes sõnades leiduvate omastusliiterudimentide kohta. Artiklina ilmus ka kahe suure keelemehe, Julius Mägiste ja Andrus Saareste paguluses peetud kirjavahetuse analüüs.⁷ Need publikatsioonid iseloomustavad Mägiste ja Saareste kõigi hädade kiuste teoks saanud keeleuurimuste kustumatut väärtust ja kaalu eesti kultuuriloos.

Vana kirjakeele uurimisrühma tegevusega jäin pikalt seotuks ka pärast rektor Peeter Tulviste kurikuulsat seadust 65-aastaseks saanud õppejõud pensionile suunata – vanemteaduri ja spetsialisti nimetuse all võis siiski jätkata. Ja Külli Habichti sõbralikul juhtimisel jätkasingi, sest vana kirjakeele uurimise aeg koos noorte kaaslastega oli olnud mu elu kõrghetki, parimaid loomeaastaid. Vana kirjakeel ise eesti kultuuriloo uurimisainena seob meeli ja hingi. Miks mitte pärast emeriteerumist oma kodus jätkata? Ootasid ju Heinrich Göseken ja Otto Wilhelm Masing.

Vana kirjakeele uurimise teemadel olen avaldanud ülevaateartikleid ka pärast emeriteerumist.⁸ TÜ vana kirjakeele uurimisrühmas koostatud sõnastikke on alusmaterjalina väärtustanud Eesti Keele Instituudi (EKI) piiblitõlkeuurijad.⁹

Missugune oma avastus või äratundmine on teile senisel uurijateel kõige enam rõõmu valmistanud?

⁷ V-L. Kingisepp, Julius Mägiste ja Andrus Saareste erialasest koostööst paguluses kirjavahetuse põhjal. Julius Mägiste 120. – Keel ja Kirjandus 2020, nr 12, lk 1033–1049. <https://doi.org/10.54013/kk757a2>

⁸ Vt V-L. Kingisepp, Eesti vana kirjakeele lästel. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim R. Raag, J. Valge. Tallinn–Tartu: EKSA, 2018, lk 156–165.

⁹ Vt nt K. Ross, A. Viht, I. Käsi, M. Leivo, A. Pedaja-Ansen, H. Reila, *Hommage* Tartu Ülikooli uurijate vana kirjakeele sõnastikele. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendusteos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. Koost K. Prillop, A. Viht. Tallinn: EKSA, 2024, lk 81–94.

⁵ V-L. Kingisepp, Julius Mägiste elutöö ühest tahust. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 10, lk 661–673.

⁶ V-L. Kingisepp, Eesti vana kirjakeel Julius Mägiste uurimisalana Lundis. – Julius Mägiste 100. 19.12.1900 – 11.03.1978. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 15.) Koost V-L. Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool, 2000, lk 183–204.

Kõige erilisem avastus ja elamus minu jaoks oli võimalus lugeda Tallinna Linnaarhiivis Georg Mülleri 39 jutluse originaalkäsikirju, mis Pühavaimu kiriku õpetaja oli aastail 1600–1606 oma kogudusele lausunud mõtetena käsitsi 35 kvartformaadis vihikusse kirja pannud. See oli ime, sattusin otsekui võlumaailma, käed värisesid, kartsin lehti keerates neile kahju teha. Ajaratas keeras mu jaoks 400 aastat tagasi, oli raske uskuda, et vaatan pühakirja eestikeelset teksti, mis on kirja pandud samal ajal, kui Miguel de Cervantes ilmutas Hispaanias „Don Quijote” (1605) ja William Shakespeare Inglismaal tragöödia „Hamlet” (1601). Ja käsikirjad on väga heas seisus, hästi säilinud, neid pole kahjustanud hallitus ega purenud hiirehambad. Siin-seal leidub vihikulehtede vahel veel liivateri, sest liiva kasutati tollal tindi kuivatamiseks. Kõik jutlused on kirjutatud selgesti loetavas gooti kirjutuskirjas ühe käekirjaga, pealkirjades ja saksakeelsetes märkustes on kasutatud ka fraktuurkirja. Tuli kohaneda Mülleri käekirja eripäraga, õppida tekste täpselt lugema, neist aru saama.

Paari järgneva aasta jooksul saigi Georg Mülleri 39 jutluse teksti sõnavara analüüs meie uurimisrühma põhiülesandeks. Töötasime välja jutluste arvutisse sisestamise põhimõtted, et kõik tekstides leiduv oleks elektroonilisel kujul leitav. Esialgse arvutivariandi sisestasid Urve Pirso ja Külli Prillop Õpetatud Eesti Seltsi toimetisena 1891. aastal ilmunud Villem Reimani publikatsiooni põhjal. Meie soov oli aga koostada Mülleri jutluste sõnastik originaalkäsikirja alusel. Selleks tellisime Tallinna Linnaarhiivist jutluste tekstide (404 lk) valguskoopiad ja tegime ka esialgsest trükisest koopiad ning võrdlesime Külli Habichtiga jutlus jutluse kaupa originaali ja trükiteksti kokkulangevust, vastavust ja erinevusi. See oli suur ja nõudlik töö, vajalikud parandused, 600 ringis, viisime

digiteksti. Tehtu põhjal võisime kinnitada, et meie koostatud Georg Mülleri jutluste arvutivariant ja selle põhjal avaldatav autorisõnastik toetuvad originaalkäsi-kirjale. Jaak Peebo tegi autoriväärse toimetajatöö. Soovisin, et sisult nii haruldasel raamatul oleks ka kena välimus. Tänu kunstnik Reet Eilteni maitsekale kujundusele nii juhtuski: „Georg Mülleri jutluste sõnastik” ilmus tumesinises kõvaköites OÜ Greifi trükikojas raamatuaastal 2000 ning oli kiituseks ja rõõmuks paljudele.

Kuidas hindate eesti kirjakeele ajaloo praegust uurimisseisu? Mis rõõmustab, mis kurvastab?

Tunnistan, et kõikides detailides ma eesti kirjakeele ajaloo uurimisega enam kursis ei ole. Üldmulje on lootust pakkuv ja tegus. Tunnen rõõmu, et vana kirjakeele edukas uurimis- ja õpetustöö Tartu Ülikoolis on püsinud ja mitmekesisistunud Külli Habichti ja Külli Prillopi tegevuse tulemusel. Kiiduväärselt tugev uurimis- ja loomiskeskus on arenenud EKI-s erudiit Kristiina Rossi vaimu valgusel ja töö viljana.

Näen, et iga aastaga üha enam pöörduvad tänapäeva eesti keele mingit küsimust uurivad autorid andmete juurde, mida neile pakub vana kirjakeele korpus. See tõstab 1990. aastatel alustatud korpusväärtust ja vajalikkust ning nõuab korpusmaterjali pidevat täiendamist, aina uute tekstide digiteerimist, et materjal oleks võimalikult ammendav kõigi keeleuurijate jaoks.

Rõõmustan, et pisitasa alustanud, aga praeguseks rohkem teavet pakkuvaks allikaks on kujunenud „Eesti vanema kirjan-duse digitaalne tekstikogu” EEVA, mille algatas Liina Lukas, ja tegutsemas on tema viljakas uurimisrühm. Samuti on hea, et Szilárd Tibor Tóth tutvustab eesti vana kirjakeele allikaid TÜ Narva kolledžis.

Mureks on püsiva perspektiivi puudus uurida vana kirjakeelt põhitööna. Vastavaid töökohti on vähe, tegutsetakse enamasti huvist ja muu palgatöö kõrvalt. Kurb olukord kärbib tiibu, pisendab väljavaadet, võib kustutada huvi.

Kui pisut fantaseerida, siis kellega 500 aasta jooksul eesti kirjakeelt arendanud autoritest tahaksite kohtuda ja mida küsiksite või missuguse tekstiallika leidja tahaksite olla?

Väga tore oleks jalutada Vooremäe nõlval koos Otto Wilhelm Masinguga, kelle elu ja looming on mind vahelduva intensiivsusega köitnud aastakümneid. Vanalt hingekarjaset, rahvavalgustajalt, eesti keele eripära innuga uurinud ja vaimukat kirjavahetust pidanud keelemehelt oleks küsida palju, kas või ta huvitava pereelu, lastekasvatuse ja õnneliku elu kohta siin maies ilmas.

Alustuseks küsiksin, kuidas või mil viisil tuli talle, Viru-Nigula kirikukoguduse pastorile, austav võimetus pidada hingekarjase ja teadlase ühispürgimust selgitav ladinakeelne tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802. Ta mainib kõneski, et on tulnud „kaugetest Eestimaa paikadest”, ning jätkab: „Jään teist küll kaugele, ometi seob meid üks ja sama side – humaniteeti puutuvad kunstid ja õpetamistöö. Meie allikas on üks ja sama. Meie siht ja meie taotlus, miks suuname oma pingutused õpetatusesse, on soov suuta laiendada tõe valgust ja hajutada eksimuse pimedus, suurendada inimsoo õnne, mis saab elujõudu kunstide lähedusest ja teaduste tundmisest.”¹⁰

¹⁰ O. W. Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802. Tlk M. Lepajõe. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektorat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Koost V-L. Kingisepp, toim M. Ereht. Tartu: Tartu Ülikool, 2003, lk 12.

O. W. Masingu inimest harivat mõtet – õpetamistööd, selle olulisust – olen hinges kandnud kogu elu kõigis ameteis ja see mõte peaks pesitsema iga innuka õpetaja ja teadlase südames tänapäevalgi.

Väga tahaksin teada üksikasju ta suure eesti-saksa ja saksa-eesti sõnaraamatu koostamisest lisaks sellele, mida ta kirjutas Vene teaduste akadeemiale lähetatud sõnaraamatu proovivihikus, taotledes avaldamisvõimalust, mis jäi kahjuks saamata. Korvamatult kahju, et suur töö keelemehe matusepäeval jäljetult kaduma läks. Oletusi käsikirja omastajate kohta on tehtud, aga kust võiks veel otsida? Euroopa arhiividest? Unistustes tahaksin olla selle leidja.

Väga tore oleks laulda Karl August Hermannit juhatusel ta elurõõmust pakatavat lugu, meie pere hümnit „Oh laula ja hõiska, sest lauluaeg on käes”, eriti üldlaulupeol.

Missugust vana teksti soovitaksite raamatuaasta puhul Keele ja Kirjanduse lugejale ja miks?

Põnevaid tekste on palju, aga tänapäeva lugejale soovitan Georg Mülleri jutlusi, mis on ilmunud Ilmamaa kirjastuse „Eesti mõtteloo” sarjas. Tõlkisime need neljakesi Mülleri keelest tänapäevasesse keelde just selleks, et Mülleri mõtted saaksid lugejale arusaadavaks ega jääks keerulise keele tõttu varjatuks. Mulle meenub see unustamatu päev, mil istusime Hando Runneli kabinetis tõlkelepingut sõlmides. Ta meeolu paistis olevat nukker, sest keegi autor polnud loovutanud kokkulepitud tööd õigeaegselt, ja järjekordse lepingu sõlmimine paljude autoritega võis muret suurendada. Siis valas luuletaja oma meeolu värssidesse:

Oh kurat, kurat, kurat Sa! –
nii süütult tahaks siunata,
kui ootad sõpra, aga talt
saad sõnumi: Veana, vennas, alt!
(Tekst väikesel sedelil autori valduses.)

Kui me Mülleri jutluseraamatut ülikooli ajaloo muuseumi valges saalis aastakese hiljem esitlesime, lugesin neid värsse ja kinnitasin, et meie ei vedanud alt, raamat on siin: loetagu, nauditagu tehtut.

Kas on mõni periood või autor, mille või kelle uurimisele tuleks lähiajal rohkem tähelepanu pöörata?

Väga soovin, et Christoph Blume tekstide sõnavara saaks samamoodi sõnastiku kuju, nagu tegime varasemate XVII sajandi autorite Mülleri, Rossihniuse ja Stahli sõnavaraga, avaldades kõigi sõnade kõik kasutusjuhud koos tähenduse ja grammatilise iseloomustusega. Blume sõnavara uurimine jäi tookord rühma liikmeil pooleli, kui minu tööaeg ülikoolis lõppes. Kui iseloomustasime Küllidega vana kirjakeele korpust ja seda, mis tehtud, mis teoksil,¹¹ jäi õhku mõte, et Blumega lõpevad XVII sajandi mahukamad põhjaeestikeelsed tekstid ja edasi jätkub uuem aeg: Hornungiga tulnud vana kirjaviis ja Virginiuste katsed piiblit tõlkida, kuni täispiibli ilmumiseni 1739. aastal. Küllap on uurijarühmal ka uusi mõtteid ja kavatsusi, mis edaspidi fookusesse seada. Christoph Blume keelt on magistritöödena uurinud Külli Rebane (Park) (2014) ja Liina Pärismaa (2018), viimane käsitleb Blume keelekasutust ka oma pooleli olevas doktoritöös. Noored uurijad võiksid tulevikus pühenduda Blume sõnavara ammendavale käsitlusele.

Vähe on uuritud XVIII sajandi eestikeelseid käsikirju ja väljaandeid. Eesti kultuurilugu täieneb pidevalt, uurimistööd lisandub iga päev. Püsiks ja kasvaks vaid eestlaste huvi ja armastus eestikeelse kirjasõna ajaloo ja eesti raamatute saatuse vastu. Pidagem meeles, et eesti keele ole-

vik ja tulevik sõltub igast keelekasutajast, igast suulisest väljendist, igast kirja pandud tekstist. Olgem meie emakeele truud loojad hommikust õhtuni!

Mida peate eesti kirjakeele 500-aastase arenguloo tippsündmuseks või -saavutuseks?

500-aastase kirjakeele tippsaavutusteks pean eesti leksikograafia suuri samme eesotsas Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu (1869), Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” (1958–1963) ja Eesti Keele Instituudi, Võru Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi koostöös valminud „Eesti kohanimeramatu” (2016). Samuti pean oluliseks üle saja aasta ilmunud ÕS-i õigekeelsusliku allikana emakeeleõpetajaile, keeleteoimetajaile ja igale tavalisele keelekasutajale. Tunnustan Margit Langemetsa juhtimisel koostatud tänapäevast ühend-sõnastikku Sõnaveebis, mis pidevalt täieneb uute materjalidega, paraneb, koondab keeleuurijate vaimutöö uusi vilju suureks tervikuks, keskseks infoallikaks eesti kirjakeele sõnavara kohta. Värskeim tippsaavutus on kindlasti käesoleval raamatuaastal ilmunud eestikeelse piiblitõlke sõnavara kokku võttev suursõnaraamat „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739”.¹²

Missuguse uurimisteemaga viimati tegelesite või praegu tegelete?

Viimastest töödest tunnen rõõmu kahest väljaandest: „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350” (2010), mille koostas koos Kristel Ressi ja Kai Tafenauga, ning „Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe sõnastik”” (2020). Mõlema toimetajad olid Külli Habicht ja Külli Prillop.

¹¹ K. Habicht, V-L. Kingisepp, K. Prillop, Uudne sõnaraamat vanadest tekstidest. – Keel ja Kirjandus 2006, nr 5, lk 365–378.

¹² I. Käsi, M. Leivo, A. Lohk, A. Pedaja-Ansen, H. Reila, K. Ross, A. Viht (koost, toim), Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739. Tallinn: EKSA, 2025.

Olen Küllidele väsimatute toimetajate ja asjatundjatena hauapõhjani tänulik. Nende kollegiaalsus- ja missioonitunne ületab tavainimese võime, see on jumalik anne, kingitus, mis antud vähestele. Tänu neile jõudsin oma Masingu-teemaga lõpu-faasi.

Heinrich Gösekeni sõnaraamatu keelesuuna muutmisega, eesti-ainese esiletoomisega täitsin oma ammuse unistuse – pöörata meie kolm esimest XVII sajandi saksa-eesti sõnaraamatut eesti-saksa sõnastikeks. Keelesuuna muutmise metoodika töötasime välja Kristel Ressiga meie leksikograafia esikteose, Heinrich Stahli 1637. aasta grammatikas leiduva saksa-eesti sõnaraamatu kallal töötades.¹³ Raken-dasime sama metoodikat oluliselt suurema sõnamaterjali analüüsil Heinrich Gösekeni sõnaraamatus. See oli emeeritusepõlves inimesele vaimustavalt tore töö, iga päevaga sain natuke targemaks, teada mõne seni tundmata sõna – neid oli üllatavalt palju. Jagasin oma rõõmu ka kirjasõnas.¹⁴ Täna sin mõttes neid tublisid tudengeid (Argo Mund, Maris Jõks jt), kes Gösekeni loomingut arvutisse sisestasid. Kustumatult armsa mälestusena lisan, et meie ühine mõttetöö Kristeliga minu arvuti juures kestis päeviti niikaua, kui kestis väikese Arturi päevauinak vankris mu töötoa

akna all. Mõnikord olime nii hoos, et koju tulnud abikaasa teatas nutvast lapsukesest aias.

Mõnda aega kulus mu energia õ-tähe saatust seletavatele kirjatöödele.¹⁵ Viimasel ajal on kõige pakilisem ülesanne oma vanadest 8 mm filmidest tehtud videote kommenteerimine, abiks Tuuli Tuisk ja instituudi uue tehnikaga Pärtel Lippus. Filmid pärinevad 1960. aastaist ja valgustavad eesti keele kateedri õppesõitu lutside, leivude ja liivlaste juurde, murdelindistusretke Hiiumaale ja keeleeriala üliõpilaste diplomitööde kaitsmist 1969. aasta kevadel. Tunnistan, et asjaarmastajast operaatori filmikaadrite kunstiline ja tehniline pool jätab kõvasti soovida. Et aga enamik filmides tegutsevaid õppejõude, aspirante ja kolleege on praeguseks siitilmast lahkunud, elustuvad need kallid inimesed vaatajate silme ees, ehkki paraku ei saa olemasolevaid kaadreid enam uuesti ja paremini teha. Neil on hindamatu ajalooline väärtus, kauge aja side tänapäevaga.

Kui mõni andekatest õpilastest on jõudnud pühendusteoseni, olen püüdnud iseloomustada nende esialgseid samme ülikooliseinte vahel tudengitena, eriti eesti ja soome-ugri keelte ringis tegutsejaina. Mäletan praegusi eesti keeleuurimise tipp-tegijaid üliõpilastena väga elavalt ja suur rõõm on keelekoosolekuil aeg-ajalt jälle kokku saada. Kohtun nendega nagu oma lastega.

¹³ Vt **K. Kikas**, Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Toim V-L. Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool, 2002.

¹⁴ **V-L. Kingisepp**, Leide Heinrich Gösekeni sõnavaramust. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 8–9, lk 620–630.

¹⁵ Vt **V-L. Kingisepp**, Õ-tähe teest meie kirja-keelde. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim M. Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2017, lk 281–292.